

СПРОБИ УТВЕРДЖЕННЯ «БЕЗДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ» В РАЙОНІ ДІЙ ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКОЇ АРМІЇ Н. МАХНА

М.А.Ковальчук

(кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України)

На основі документів і спогадів сучасників Н. Махна досліджено будівництво «бездержавного устрою» в районі дії його повстанської армії восени 1919 р., проаналізовано хід політичного життя на зайнятій повстанцями території Південної України.

На основе документов и воспоминаний современников Н. Махно исследовано строительство «безгосударственного устройства» в районе действий его повстанческой армии осенью 1919 г., проанализировано ход политической жизни на занятой повстанцами территории Южной Украины.

Незважаючи на інтерес дослідників до історії селянського повстанського руху в Україні під проводом Н. Махна, чимало аспектів цієї теми залишаються маловивченими. Так, досліджуючи життєпис Н. Махна і бойову діяльність повстанської армії, історики часто недостатньо уваги приділяють будівництву махновцями „бездержавного устрою” на зайнятих повстанською армією територіях.

В архівах України та Росії збереглося чимало документів, пов’язаних зі спробами повстанців запровадити на контрольованих ними територіях суспільний устрій, побудований на засадах учення про анархізм. Значна частина цих документів увійшла до збірника „Нестор Махно. Селянський рух на Україні в 1918 – 1921 рр.”, що вийшов друком у 2006 р. у російському видавництві (1). Певні матеріали про будівництво „бездержавного устрою” на зайнятих махновцями територіях восени 1919 р. містять спогади учасників тих подій – передусім, начальника штабу повстанської армії В. Білаша і більшовицьких підпільників, що діяли нелегально в зайнятому повстанцями районі. Спираючись на опубліковані матеріали й архівні документи, спогади сучасників, автор цієї статті розглядає цю маловивчену сторінку в історії махновського повстанського руху.

Активний учасник і перший історик махновського руху П. Аршинов писав в еміграції, що «махновщина зародилася і розвивалася самостійно, без впливу з боку анархічних організацій» (2, 225). Утім сам Н.Махно був анархістом з дореволюційним стажем, а серед його командирів було чимало учасників анархістських груп, що діяли в Південній Україні. З весни 1919 р. у Гуляйпольському районі на Катеринославщині, що був головним осередком махновщини, активно діяв анархістський гурток „Набат”. Перетворившись на Конфедерацію анархістських організацій України, гуртківці встановили тісний зв’язок з повстанцями Махна, що навесні 1919 р. діяли у складі Червоної армії.

Анархісти плекали ідеї про знищення заснованої на засадах капіталізму західної цивілізації, ліквідації держави як апарату насилля, соціалізації засобів виробництва та надання народним масам можливості жити і працювати на засадах територіального самоврядування. Серед анархістів існувало кілька течій, що по-різному розуміли шляхи будівництва майбутнього безвладного суспільства. Найбільш впливовими були анархо-комуністи, що хотіли запровадити суспільну власність не лише на засоби виробництва, але й на предмети споживання. Анархо-синдикалісти відстоювали право синдикатів (профспілок) керувати питаннями майбутнього виробництва і розподілу матеріальних ресурсів (3). Анархо-федералісти намагалися поєднати принцип децентралізації з ідеями „чистого” синдикалізму. Значення національного питання ідеологами анархізму применшувалося або й узагалі ігнорувалося.

Влітку 1919 р. відносини Махна з більшовиками зіпсувалися: радянське командування за всяку ціну намагалося викорінити „партизанщину” в Червоній армії, а махновцям були не до вподоби тоталітарні порядки однопартійної диктатури. 28 червня Н. Махно проголосив себе командувачем „революційної повстанської армії”, що мала вести „чесну боротьбу за цілковите визволення трудящих України від усілякого поневолення, за цілковите розкріпачення їхньої праці” (4, 31). Розійшовшись з більшовиками в питаннях побудови народовладдя, Н. Махно продовжував вести бойові дії проти білогвардійців, яких уважав виразниками “поміщицької контрреволюції”.

У серпні 1919 р. під ударами білогвардійських військ повстанські загони Махна були змушені відступати з Катеринославщини до Херсонщини, а невдовзі й до південної Київщини. Під час цього відступу Махно здійснив реорганізацію своїх загонів, запровадивши в їх лавах єдину армійську дисципліну. Найвищою владною інстанцією в повстанській армії було оголошено Революційну військову раду. В дійсності Реввійськрада виконувала роль дорадчого органу при махновському штабі, оскільки не втручалася в оперативне керівництво військами і займалася здебільшого політичними справами. Як згадував начальник штабу повстанської армії В. Білаш, до складу Реввійськради входило близько 30 чоловік – представники командного складу і діячі анархістського руху. Головою Реввійськради був анархіст Лашенко, секретарями – Х. Шпота і Хохотва, членами – Н. Махно, В. Волін, Т. Вдовиченко, А. Буданов, О. Калашников, О. Чубенко, В. Павловський, В. Білаш та ін. (5, 303) Відомий теоретик анархо-синдикалізму В. Волін (Ехембаум), який у серпні 1919 р. прибув у зайнятий махновцями район, очолив культурно-просвітницьку комісію при Реввійськраді, що мала відповідати за пропаганду та поширення ідей анархізму серед населення.

Білогвардійцям не вдалося знищити повстанську армію на південній Київщині. Вступивши в тимчасовий союз з армією УНР, махновці наприкінці вересня 1919 р. прорвали кільце ворожого оточення і вирушили у його запілля, на Катеринославщину. «З кожним днем розширюється район дій революційної повстанської армії, – писав Махно в одному з наказів, виданих у цей час. – Недалеко, мабуть, той день, коли повстанці звільнять від влади Денікіна те чи інше місто. Це буде місто, звільнене повстанцями-махновцями від будь-якої влади. Це буде місто, в якому, під захистом революційних повстанців, повинне буде закипіти вільне життя, повинна буде почати будуватися вільна організація робітників, у єднанні з селянами і повстанцями» (6, 29).

5 жовтня повстанські частини зайняли Олександрівськ, зламавши слабкий опір нечисленних білогвардійських підрозділів. У місті негайно розташувалися штаб і Реввійськрада повстанської армії. Її культурно-просвітницький відділ видав звернення до повстанців і населення, в якому повідомив про перемоги махновців над „кадетською армією” і закликав до боротьби «за вільні безвладні Ради робітників і селян» (1, 203 – 205). В місті було легалізовано всі політичні партії.

Культурно-просвітницький відділ Реввійськради почав друкувати в Олександрівську російськомовний часопис „Шлях до свободи”, на сторінках якого закликав населення до створення „вільних” Рад. «Культурно-просвітницький відділ армії на шпальтах часопису ляяв меншовиків, закликаючи робітників взяти виробництво до своїх рук, тобто соціалізувати його і стати повним господарем економічних завоювань. Кожного дня проводилися збори і мітинги, де роз’яснювалися цілі 3-ї анархічної Революції», – згадував В. Білаш (5, 320). Однак уже невдовзі виявилось, що якщо селянство ще сприймало подібні гасла, то міський пролетаріат зустрів їх з цілковитою апатією. Коли невдовзі махновські загони зайняли Бердянськ, ситуація там виявилася схожою: бердянські робітники аж ніяк не палали бажанням будувати „народовладдя”. Теоретикам анархізму залишалось лише закликати „трудящих” до „революційної творчості”. «Треба все ж таки розкачуватися потроху, товариш бердянський обиватель і ти, робоча людина!» – йшлося в одній із махновських листівок (1, 222).

Незважаючи на всі ідейні принади доктрини анархізму, міське населення після приходу махновців на ділі побачило безлад, грабунки і безцільне переслідування „буржуазії”. Значна частина озброєних селян розуміла гасла боротьби з експлуатацією і соціальним поневоленням як похід села проти міста (трудящих проти визискувачів). Олександрівська міська управа згодом констатувала, що після зайняття міста махновцями «залишені без господарів і без догляду як урядові, так і приватні установи, будинки і майно громадян, що в паніці втекли, були розгромлені, розкрадені не лише повстанцями, але й покидьками [з] населення» (1, 236). Запаси фуражу, автомобільний парк, коні, екіпажі – все це було реквізовано борцями за „анархічну революцію”.

28 жовтня в Олександрівську відбувся організований культурно-просвітницьким відділом Реввійськради обласний з’їзд селян, робітників і повстанців, на якому близько 300 делегатів представляли „селян і робітників” (кожна повстанська частина або 3 000 чоловік „трудящого населення” делегували на з’їзд 1 представника) (1, 211). За задумом Воїна та інших ідеологів анархізму, з’їзд мав виробити практичну платформу махновського руху і визначити заходи щодо будівництва основ „народного самоуправління”. Вже 30 жовтня делегати з’їзду заслухали доповіді В. Воїна, О. Чубенка, В. Білаша і самого Н. Махна, які окреслили військово-політичні домагання махновщини. Однак несподівано для організаторів з’їзду група представників робітничих організацій Олександрівська закликала делегатів відстоювати ідею Установчих зборів, мотивуючи це тим, що самотужки робітники не можуть керувати виробництвом, а селяни не в змозі дати раду соціалізованій землі (5, 320). Сповнений обурення Н. Махно з трибуни з’їзду обізвав цих депутатів з’їзду „політичними шарлатанами”, „шахраями” і „вилупками буржуазії”. Кілька делегатів робітничих організацій на знак протесту залишили зал засідання (1, 228 – 230; 5, 321; 7, 1; 8, 2). Воїн від імені Махна вибачився перед з’їздом за різкі слова „батька”, але повертати інакодумців не став.

Упродовж кількох днів з’їзд обговорював справу організації політичного, соціального й економічного життя на зайнятих повстанською армією теренах. У центрі уваги делегатів, незмінно схильних до соціалістичної риторики, перебувало питання про місцеві Ради. В проекті декларації, запропонованій Реввійськradoю, Вільні Ради визначалися як «дорадчо-виконавчі органи, які регулюють живу господарську діяльність на місцях» (5, 325). Після тривалого обговорення делегати схвалили декларацію, написану в дусі ідей анархізму: «Ми глибоко переконані, що надання народу повної можливості вільно виконувати форми свого господарського і громадського життя природно і неминуче призведе до встановлення переважною трудовою більшістю народу соціалістичних форм гуртожитку... Усілякі змертвілі форми правосуддя, судові установи, революційні трибунали, зведення про покарання, поліцейські чи міліцейські інститути, надзвичайки, в’язниці й усяке інше старе безплідне і непотрібне дрантя – все це має відпасти само собою й зникнути з першим же подихом вільного життя, при перших же кроках вільної і живої громадсько-господарської організації» (5, 325).

З’їзд також розглянув питання про матеріальне забезпечення і кадрове поповнення повстанської армії. Відкинувши принцип побудови регулярної армії як такий, що суперечить „інтернаціональному соціалізму”, делегати з огляду на важке військово-становище все ж ухвалили рішення про мобілізацію чоловічого населення віком від 19 до 48 років. Обрали агітаційну комісію, що мала роз’яснювати населенню необхідність мобілізації (1; 5; 9; 10). Після цього, розглянувши питання про становище на місцях, з’їзд запропонував Реввійськradoї вжити заходів для боротьби з пиятикою і безчинствами у лавах повстанців, а також з’ясувати справу зі зловживаннями повстанської контррозвідки. Цікаво, що питання про вживання української мови було знято з порядку денного з огляду на „неправочинність” з’їзду „вирішувати питання про взаємовідносини між російською й українською мовами в Україні” (5, 322).

Закликавши населення до „революційної боротьби”, з’їзд 2 листопада закінчив свою роботу. А тим часом махновське командування розпочало евакуацію Олександрівська (5, 330). Зосередивши значні військові сили для боротьби проти махновців, білогвардійці перейшли в наступ на охоплений повстанням олександрійський район. В цей час повстанські

частини захопили Катеринослав, куди й переїхали махновське командування, Реввійськрада і редакція «Шляху до волі».

Відступ повстанців з Олександрівська супроводжувався грабунками і репресіями. Всі спроби махновського командування боротися з мародерством були безуспішними. «Товариші повстанці й командири! Досить гуляти, час і за справу взятися. Припиніть пиятику, розпусту, які нас, повстанців, і так забруднили...» – йшлося у відозві командира 1-го Донецького корпусу О. Калашникова. – «Прибувши до Катеринославської губернії, ми побачили світло, але не зуміли ним скористатися. Перетворили його на щось вульгарне, огидне...» (1, 261 – 262)

Від'їжджаючи до Катеринослава, Н. Махно передав повстанській контррозвідці список меншовиків, есерів, народників і всіх тих, хто просто мав мужність висловити незгоду з доктриною анархізму чи практикою її втілення. Протягом наступної ночі за цим списком в Олександрівську було заарештовано 80 чоловік (5, 331). В. Білаш стверджував у спогадах, що завдяки його особистому втручанням всіх заарештованих було звільнено.

Як і в Олександрівську, політичне життя у катеринославському районі намагалася організувати Реввійськрада, що залишалася головним виразником ідей анархізму в повстанській армії. За даними В. Білаша, «після з'їзду в Олександрівську Реввійськрада налічувала 200 чоловік, серед них 42,5% склали анархісти (всі командири частин і начальники управлінь), 35% – безпартійні (представники селянства), 10,5% – російські ліві есери і максималісти (частина повстанських командирів і селянських делегатів), 10% – представники робітничих організацій, 2% – більшовики» (5, 352).

14 листопада культурно-просвітницький відділ Реввійськради скликав у Катеринославі мітинг, учасники якого славили „селянську армію” і закликали робітників налагодити господарське життя міста. Наступного дня відділ організував робітничу конференцію, що мала обговорити форми самоуправління у звільненому від білих місті. Запропоновану більшовиками резолюцію про „відновлення радянської влади” конференція більшістю голосів відхилила (5, 354 – 355). 27 листопада нова конференція за участю більш як 2 500 чоловік, також присвячена питанням „громадсько-економічного будівництва”, відхилила резолюції в підтримку радянської влади (5, 357). Однак тих, хто був готовий розбудувати „безвладний устрій”, серед міського пролетаріату не знайшлося. Навіть В. Білаш визнав, що усі спроби анархістів залучити катеринославських робітників до побудови „народного самоуправління” не мали успіху (5, 353). Російські соціал-демократи (меншовики) й есери користувалися значно більшою підтримкою на заводах і підприємствах, аніж анархісти. Не маючи надії створити власну робітничу організацію, Реввійськрада поринула у тривале і безплідне теоретизування про відмінності між доктринами анархо-синдикалізму й анархо-комунізму. Втім махновське командування дедалі менше рахувалося з Реввійськradoю, що викликало гострі нарікання з боку В. Воїна та інших ідеологів анархістського руху (1, 279).

Якщо Реввійськрада займалася пропагандою та поширенням ідей анархізму, то за політичною благонадійністю населення стежила повстанська контррозвідка. Ця структура махновської армії мала завданням не лише стежити за політичними настроями повстанців і населення, але й виявляти всіх можливих „контрреволюціонерів” (5, 349 – 350). Очолював контррозвідку Л.Голіков (селянин за походженням, токарь за фахом і анархіст за переконаннями), але зазвичай її діяльністю керував особисто Н.Махно. На практиці діяльність контррозвідки зводилася до полювання на „білогвардійських агентів”, переслідування родин білих офіцерів і стеження за представниками „буржуазних” класів – комерсантами, чиновництвом, інтелігенцією.

„Контрреволюціонерами” і „ворогами трудового народу” вважали представників усіх політичних сил, опозиційних махновському рухові. Насамперед це стосувалося українських соціал-демократів, есерів і просто прихильників незалежності України. Як ішлося в донесенні одного з більшовицьких підпільників, у Катеринославі махновська контррозвідка заарештувала близько 150 членів українських національних партій та організацій (11, 89). Після цього українські осередки перейшли в підпілля. Лише катеринославська організація

боротьбистів на чолі з Ю. Медведєвим (колишнім головою ЦВК Рад України в 1917 р.) обрала курс на співпрацю з махновцями (9; 12).

Щоб привернути симпатії мешканців міста, махновське керівництво вдалося до роздачі грошових сум найбільш бідним прошаркам населення, вдовам і родинам повстанців, а також дитячим притулкам. «Ця роздача грошей населенню здійснювалася в досить великих розмірах...» – згадував сучасник. – «Розмір допомоги досягав інколи, якщо прохач чи прохачка (виключно дружини й удови робітників) надавали вагомі докази, досить значну в той час цифру – до тисячі карбованців: на такі гроші ціла сім'я могла існувати з надміром більше місяця» (13, 65).

На початку грудня 1919 р., зосередивши проти махновців корпус генерала Я. Слацова, білогвардійці перейшли в загальний наступ на зайнятий махновцями катеринославський район. У ході важких боїв білим вдалося завдати поразки повстанській армії, зайняти Катеринослав і відтіснити рештки махновських загонів до Нікополя. І хоча білогвардійські війська вже невдовзі були змушені відступати на південь під ударами Червоної армії, прихід до регіону більшовиків не поліпшив становища повстанської армії. На початку січня 1920 р. більшовицькі війська розгорнули операцію зі знищення махновських загонів. Виснажені важкими боями, знекровлені епідемією тифу, повстанські частини практично не вдавалися до активних бойових дій. 7 січня Реввійськрада повстанської армії видала декларацію „до всіх робітників і селян України”, в якій оголосила скасованими всі ті розпорядження більшовицької влади, що суперечили „інтересам народу”. В декларації йшлося, що земля мала перейти у власність селянам, а фабрики – робітникам. Рішуче засудивши діяльність створених більшовиками ревкомів, Реввійськрада закликала всіх „трудящих” до організації на місцях безпартійних „вільних рад” (14, 269).

Але загальне співвідношення сил і цілковита виснаженість повстанських частин не залишали Махну жодних шансів на перемогу. Розпорошені махновські загоны відступали під ударами більшовицьких частин. В цих умовах Махну не залишалось нічого іншого, крім як розпустити свої загоны по домівках. У супроводі групи найбільш відданих соратників «батько» вирушив у партизанський рейд Катеринославщиною.

Таким чином, спроба керівників махновського руху, що діяли під егідою ідей анархізму, збудувати новий, «безвладний» тип суспільства зазнала невдачі. Фактично, давня селянська мрія про відсутність державного тиску, податків та інших повинностей збіглася з утопічними ідеями найбільш радикальних революціонерів про побудову бездержавного суспільства. Однак неспроможність махновців організувати економічне життя, терор і свавілля повстанських частин відштовхнули міське населення. Побудова нового суспільного устрою залишалася недосяжною мрією групи теоретиків анархізму, що мали вельми умовний вплив на повстанську стихію. Та обставина, що практично всі політичні сили (за винятком анархістів), які діяли в зайнятому повстанцями районі, більшою чи меншою мірою дистанціювалися від махновщини, зайвий раз засвідчила політичну ізоляваність махновського руху та обмеженість його соціальної бази.

1. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. Документы и материалы / [ред.: В. Данилов, Т. Шанин]. – М., 2006.
2. Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995.
3. Канев С. Октябрьская революция и крах анархизма. – М., 1974.
4. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління (ЦДАВО) України. – Ф. 1824. – Оп. 1. – Спр. 36.
5. Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993.
6. Российский Государственный Военный Архив (РГВА). – Ф. 198. – Оп. 5. – Д. 45.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1824. – Оп. 1. – Спр. 37.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1824. – Оп. 1. – Спр. 3.
9. Коммунисты среди партизан (Отчет Екатеринославского Губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13).

10. Коневец (Гришута). 1919 год в Екатеринославе и Александровске / Коневец (Гришута) // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13).
11. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 22.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 327.
13. Гутман М. Под властью анархистов // Русское прошлое. – 1923. – № 5.
14. Голованов В. Тачанки с Юга. Художественное исследование махновского движения. – М., 1997.